

دانشگاه شهید چمران اهواز

۹۲۲۴۵۰۷۷

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان :

اوضاع سیاسی اجتماعی شهرهای نواحی مرکزی ایران از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری

استاد راهنما:

دکتر عبدالحسین میلانی

استاد مشاور:

دکتر محمدرضا علم

نگارنده :

شیرین نعیمی

بهمن ۹۲

تقدیر نامه

«محتاج و غنی بنده این خاک دند

آنان که غنی ترند محتاج ترند»

«منت خدای راعزوجل که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت. هر نفسی که فرومی رود مدحیات است و

چون برآید مفرح ذات. پس هر نفس را دو نعمت موجود است و بر هر نعمت شکر می واجب.»

حال که تدوین این رساله به اتمام رسیده است به رسم ادب و وظیفه بر خود لازم می دانم از جناب آقای دکتر عبدالحسین میلانی که با

پرتوفیض دانشمندان و استادان و در نهایت دلسوزی، مراد پیش برد این پژوهش یاری فرمودند که نظرات ارزنده ایشان

بمخون چراغی فراراهم بود و از جناب آقای دکتر محمد رضا علم که بابت خردمندان و دانشمندان خویش باعث توفیق و

سرافرازی اینجانب شدند کمال شکر و قدردانی را دارم.

همچنین از سایر عزیزانی که مراد پیش برد هرچه بهتر رساله یاری فرموده اند سپاسگزارم و سرافرازی ایشان را از درگاه خداوند

منان مسئلت می نمایم.

تقدیم:

به پاس تعبیر عظیم و انسانی شان از کلمه ایثار و از خودگذشتگان

به پاس عاطفه سرشار و گرمای امید بخش وجودشان که در این سردترین روزگار ان بهترین پشتیبان است

به پاس قلب های بزرگشان که فریادرس است و سرگردانی و ترس در پناهمشان به شجاعت می کرید

و به پاس محبت های بی دریغشان که هرگز فروکش نمی کند

این رساله را به پدر و مادر عزیزم تقدیم می کنم

نام خانوادگی : نعمی		نام: شیرین	شماره دانشجویی : ۸۹۲۴۵۱۲
عنوان پایان نامه : اوضاع سیاسی اجتماعی نواحی مرکزی ایران از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری			
استاد/ اساتید راهنما: دکتر عبدالحسین میلانی			
استاد/ اساتید مشاور: دکتر محمدرضا علم			
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد		رشته: تاریخ	گرایش: ایران اسلامی
دانشگاه: شهید چمران اهواز		دانشکده: ادبیات	گروه: تاریخ
تاریخ فارغ التحصیلی :		تعداد صفحه: ۲۸۵	
کلید واژه ها : اوضاع سیاسی، اوضاع اجتماعی، جغرافیای تاریخی، اصفهان، ری، یزد، کاشان، آل بویه، سلجوقیان، مغولان			
<p>از آنجائیکه اوضاع سیاسی و اجتماعی با یکدیگر رابطه مستقیمی دارند. اقتدار و زوال حکومت ها بر وضعیت اجتماعی و ساختار شهری بسیار تاثیر دارد که موضوع این تحقیق بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی نواحی مرکزی ایران از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری است که مراد از شهرهای نواحی مرکزی ایران در قرون مذکور اصفهان، ری، یزد و کاشان می باشد.</p> <p>این شهرها که بخشی از عراق عجم بوده است و عراق عجم نام تاریخی ناحیه ایی در مرکز ایران است . کرمانشاه ، همدان، اصفهان ،ری، قزوین، کاشان ، قم، تفرش، از شهرهای عمده این ناحیه بوده اند. همچنین عراق عجم به اسم جبال (کوهستان یاتپه) نیز شناخته می شده است .</p> <p>شهرهای نواحی مرکزی ایران در قرون مورد نظر از لحاظ سیاسی و اجتماعی فراز و نشیب های بسیاری داشته اند. لذا هر بار که حکومت مقتدری روی کار می آمد وضعیت شهرها بهتر می شد اما ضعف و زوال حاکم بر شهرها سبب می شد که اوضاع شهرها نیز با نا به سامانی روبرو شود و اختلافات داخلی افزایش یابد که از جمله این اختلافات جنگهای مذهبی بود که بن مایه این اختلافات ظاهرا مذهبی بوده اما گاه دلایل اقتصادی پشت این اختلافات مذهبی وجود داشته است که وضعیت عمومی شهرها را با چالش روبرو می ساخته و شهر اصفهان و ری نمونه بارز این امر بوده اند که مردم این شهرها گاه بدلیل اختلافات مذهبی به کارشکنی با یکدیگر می پرداختند اما شهر یزد نیز از این اختلافات مذهبی به دور بوده و کاشان نیز در هر شرایطی وحدت و همیت خود را حفظ کرده است و این پژوهش تلاشی است در جهت پاسخگویی به این پرسش:</p> <p>اوضاع سیاسی اجتماعی نواحی مرکزی ایران از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری چگونه و به چه صورت بوده است؟</p> <p>هدف از این پژوهش بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی نواحی مرکزی ایران در قرون مذکور است که با روش توصیفی- تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه ایی صورت می گیرد.</p>			

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۵	شناخت و بررسی منابع و مأخذ
فصل اول: جغرافیای تاریخی نواحی مرکزی ایران از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری	
۲۲	۱-۱ جغرافیای تاریخی اصفهان
۲۲	وجودی و وجه تسمیه اصفهان
۲۱	وجودی و وجه تسمیه اصفهان
۲۶	۱-۱-۲ فتح اصفهان بدست مسلمانان عرب
۲۶	۱-۱-۳ اصفهان از نگاه مورخان و جغرافیدانان اسلامی
۳۹	۲-۱ جغرافیای تاریخی ری
۳۹	۱-۱-۲ وجه تسمیه شهرری
۳۹	۲-۱-۲ موقعیت باستانی شهرری
۴۰	۲-۱-۳ ری در دوران اسلامی
۵۰	۳-۱ جغرافیای تاریخی یزد
۵۴	۴-۱ جغرافیای تاریخی کاشان
۵۴	۱-۱-۴ موقعیت باستانی کاشان
۵۵	۲-۱-۴ وجه تسمیه کاشان

فصل دوم: اوضاع سیاسی - اجتماعی اصفهان از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری

- ۶۰ ۱-۲ اوضاع سیاسی اصفهان در دوره آل بویه
- ۶۳ ۲-۲ اوضاع اجتماعی اصفهان در دوره آل بویه
- ۶۳ ۲-۲-۱ صنعت و پیشه وری مردم اصفهان در دوره آل بویه
- ۶۴ ۲-۲-۲ ساختار و کالبد شهر اصفهان در دوره آل بویه
- ۶۵ ۲-۲-۳ اوضاع فرهنگی اصفهان در دوره آل بویه
- ۶۵ ۳-۲ اوضاع سیاسی اصفهان در دوره سلجوقیان
- ۷۳ ۳-۲-۱ داعیان اسماعیلی در اصفهان
- ۷۴ ۳-۲-۲ ترورهای اسماعیلیان در اصفهان
- ۷۶ ۴-۲ اوضاع اجتماعی اصفهان در قرن پنجم و ششم هجری
- ۷۶ ۴-۲-۱ بافت شهر اصفهان در دوره سلجوقی
- ۷۸ ۴-۲-۲ شبکه دسترسی به مرکز شهر
- ۷۸ ۴-۲-۳ اوضاع فرهنگی اصفهان در دوره سلجوقیان
- ۷۹ ۴-۲-۴ اوضاع دینی اصفهان
- ۸۱ ۵-۲ علل و عوامل اختلافات سیاسی - اجتماعی اصفهان از قرن پنجم تا هفتم هجری
- ۸۴ ۵-۲-۱ اختلاف خجندیان و علویان
- ۸۵ ۵-۲-۲ نتایج اختلافات مذهبی بر اصفهان
- ۸۶ ۶-۲ اصفهان در دوره خوارزمشاهیان و حملات مغولان
- ۸۹ ۶-۲-۱ حمله مغولان به اصفهان

- ۹۴ ۷-۲ موقعیت و بافت شهر اصفهان در عصر ایلخانان
- ۹۵ ۷-۲-۱ اصفهان از حمله مغولان تا غازان خان
- ۹۸ ۷-۲-۲ اقدامات خواجه بهالدین جوینی در اصفهان
- ۹۹ ۷-۲-۳ احیای دیوانخانه های اداری در اصفهان
- ۹۹ ۷-۲-۴ برقراری نظم و قانون
- ۱۰۲ ۸-۲ وضعیت اصفهان دوره غازان خان
- ۱۰۴ ۸-۲-۱ وضعیت شیعیان اصفهان در دوره ایلخانی
- ۱۰۶ ۸-۲-۲ نویسندگان، بزرگان و شعرا اصفهان در قرون ۵ تا ۷ هـ ق
- ۱۱۰ ۹-۲ آثار و بناهای تاریخی شهر اصفهان از قرن پنجم تا هفتم هجری قمری
- ۱۱۵ ۹-۲-۱ مناره ها
- ۱۱۶ ۹-۲-۲ آرامگاهها، زیارتگاهها و مدارس
- فصل سوم: اوضاع سیاسی - اجتماعی ری از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری**
- ۱۲۲ ۱-۳ اوضاع سیاسی ری در دوره آل بویه
- ۱۲۴ ۲-۳ اوضاع سیاسی ری در دوره سلجوقیان
- ۱۳۲ ۳-۳ اوضاع سیاسی ری در دوره خوارزمشاهیان
- ۱۳۵ ۴-۳ فاجعه مغولان در ری
- ۱۳۸ ۵-۳ اوضاع سیاسی ری در دوره ایلخانان تا پایان قرن هفتم (۷۰۰ هـ ق)
- ۱۴۲ ۶-۳ اوضاع اجتماعی ری در قرون پنجم تا هفتم هجری قمری
- ۱۴۵ ۶-۳-۱ مدارس سده ششم هجری قمری ری
- ۱۴۶ ۶-۳-۲ محلات ری

۳-۳-۶ پیامدهای اختلافات مذهبی بروضعیت اجتماعی شهرری درقرون پنجم وششم هجری ۱۴۸

۴-۳-۶ عوامل تخریب کننده وضعیت اجتماعی شهرری ۱۴۹

فصل چهارم: اوضاع سیاسی- اجتماعی یزدازآغازقرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری

۴-۱ آل کاکویه دریزد ۱۵۳

۱-۴-۱ اقدامات آل کاکوییان دریزد ۱۵۶

۲-۴-۱ عمران وآبادی شهر ۱۵۶

۳-۴-۱ مدارس ۱۵۸

۴-۲ آثارتاریخی آل کاکویه در یزد ۱۵۹

۱-۴-۲ مساجد ۱۵۹

۲-۴-۲ مسجدجامع ۱۶۰

۴-۳ اتابکان یزد ۱۶۲

۴-۴ تاریخچه آل مظفر در یزد ۱۶۷

۴-۵ اوضاع اجتماعی یزد در قرون پنجم تا هفتم هجری قمری ۱۷۰

۱-۴-۵ مناصب قدرت دریزد ۱۷۷

۲-۴-۵ دروازه های یزد ۱۷۸

۳-۴-۵ محلات یزد ۱۸۰

۴-۴-۵ بازارهای یزد ۱۸۲

۵-۴-۵ بافت خانه های قدیمی یزد ۱۸۳

۴-۶ آثاروابنیه بجامانده در یزد از دوره کاکوییان واتابکان ۱۸۴

۴-۷ آثارمهم ایلخانان در یزد ۱۸۶

۱۸۹	فصل پنجم: اوضاع سیاسی - اجتماعی کاشان در قرون پنجم تا هفتم هجری قمری
۱۹۰	۱-۵ کاشان در قرون اسلامی
۱۹۰	۲-۵ اوضاع سیاسی کاشان در دوره آل بویه
۱۹۱	۳-۵ اوضاع سیاسی کاشان در دوره سلجوقیان
۱۹۳	۴-۵ اوضاع سیاسی کاشان در دوره خوارزمشاهیان
۱۹۶	۵-۵ کاشان در دوره ایلخانان تا پایان قرن هفتم (۷۰۰هـ)
۱۹۸	۶-۵ وضعیت اجتماعی کاشان در قرون پنجم تا هفتم هجری قمری
۱۹۸	۱-۵-۶ وضعیت لباس و پوشاک مردم کاشان
۱۹۹	۲-۵-۶ لباس زنان
۱۹۹	۳-۵-۶ مشاغل مردم کاشان
۲۰۰	۴-۵-۶ بازار کاشان
۲۰۱	۵-۵-۶ صنایع کاشان
۲۰۲	۶-۵-۶ دروازه های کاشان
۲۰۳	۷-۵-۶ مدارس کاشان
۲۰۶	۷-۵ آثار و ابنیه کاشان در قرون پنجم تا هفتم هجری قمری
۲۱۲	(۱) طبقات اجتماعی در شهرهای نواحی مرکزی ایران
۲۱۳	(۲) اغذیه مردم نواحی مرکزی ایران
۲۱۴	(۳) پوشاک مردم نواحی مرکزی ایران
۲۱۵	(۴) اعیاد، جشنها و سوگواری مردم نواحی مرکزی ایران

۲۱۹	(۵) مساجد نواحی مرکزی ایران
۲۱۹	(۶) بازار نواحی مرکزی ایران
۲۲۰	(۷) بازار برده فروشی
۲۲۱	(۸) معماری شهرهای نواحی مرکزی ایران
۲۲۳	نتیجه
۲۲۷	ضمائم
۲۴۳	فهرست منابع و مأخذ
۲۵۷	فهرست اعلام

اوضاع سیاسی شهرهای نواحی مرکزی ایران از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری برابر با روی کارآمدن حکومت های آل بویه، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، مغولان و ایلخانان است. و بدنبال تبعات سیاسی در این نواحی مرکزی وضعیت اجتماعی نیز شکل گرفته است که البته گاهی نیز وضعیت اجتماعی بررخدادهای سیاسی حاکم بر شهرهای این نواحی تأثیر داشته است برای نمونه وضعیت مذهبی شهرها بر اوضاع سیاسی تأثیر داشته و حتی وزیران و بزرگان درباری مطابق با مذهب حاکم بر شهر روی کار می آمدند و گاه رونق و شکوفایی یا افول یک شهر با مذهب سلطان، رجال و یا با حکومتی که از نظر ایدئولوژی فکری، و سیاسی هماهنگ بودند ارتباط مستقیمی داشت و باید انتظار داشت که شهرهای نواحی مرکزی ایران در قرون ۵ تا ۷ هجری رشد و افول کمی و کیفی چشمگیری داشته اند که در این مورد داوریهای کلی و متفاوتی است و برای دستیابی به نتیجه مطلوب می بایست سوالات ذیل را مطرح نمود و پس از بررسی و جمع بندی به نتیجه گیری نهایی برسیم.

سوال اصلی:

اوضاع سیاسی اجتماعی نواحی مرکزی ایران از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری چگونه و به چه صورت بوده است؟

فرضیه اصلی:

به نظر میرسد سیاست متفاوت حکومت ها بر اوضاع سیاسی اجتماعی نواحی مرکزی ایران تأثیر داشته است.

سوال فرعی ۱:

سهم عوامل مختلف در تأثیرگذاری بر حیات این شهرها چقدر بوده است؟

فرضیه ۱: چگونگی اداره شهرها با میزان اقتدارکارگزاران و سلسله‌هایی که روی کار می‌آمدند ارتباط مستقیم داشت همچنین جنگها بویژه جنگهای مذهبی ضربات کوبنده‌ایی به شهرها وارد آوردند.

سوال فرعی ۲:

آیا شهرهای نواحی مرکزی ایران تا پایان قرن هفتم هجری بیشتر به توسعه رسیدند یا افول این شهرها بیشتر مشهود بوده است؟

فرضیه ۲: شهرهای نواحی مرکزی ایران در قرون مذکور بدلیل اختلافات، جنگها و بویژه تهاجم عظیم مغولان به این نواحی وضعیت شهرها بیشتر به افول گراییده است و اگر هم توسعه‌ایی وجود داشته بیشتر رشد کمی بوده است نه کیفی.

هدف و انگیزه از این پژوهش بررسی و کنکاش در اوضاع سیاسی اجتماعی نواحی مرکزی ایران از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری است که بصورت توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ایی بررسی می‌شود.

پیشینه موضوع:

درباره نواحی مرکزی ایران در این دوره مورد نظر کارمستقل و جامعه‌ی وجود ندارد اما از آنجائیکه نواحی مرکزی ایران بخشی از عراق عجم بوده که در کتب جغرافیایی و تواریخ عمومی بصورت کلی اشاره شده است. و در تواریخ محلی درباره شهرهای نواحی مرکزی ایران اطلاعات مبسوط و مهمی وجود دارد از جمله ذکراخبار اصفهان، محاسن اصفهان که درباره شهر اصفهان مطالب بسیار مناسب و مفیدی نوشته شده است یا در کتب تاریخ یزد، یزد را از جنبه‌های مختلف بررسی کرده است و یا در تاریخ کاشان از حسن نراقی درباره اوضاع اجتماعی کاشان مطالب سودمندی وجود دارد. همچنین کتابهای معاصر چون کتاب ری باستان

درباره شهرری مطالب قابل توجهی دارد. بنابراین از لابه لای منابع متقدم و کتب جغرافیایی و تواریخ محلی می توان به اطلاعاتی درباره وضعیت نواحی مرکزی ایران رسید با این وجود این آثار می توانند راهی برای پژوهشگران علاقمند به تاریخ این منطقه باشد.

موانع و مشکلات تحقیق:

باید اذعان و اعتراف نمود که نظر به اهمیت موضوع و گستردگی و حجم کار، این پژوهش خالی از اشکال و کاستی نیست و یا آنکه نگارنده سعی نموده که نهایت دقت و کوشش را در این پژوهش داشته باشد اما با این حال کاستی هایی دارد که مرهون علت هایی چون ، پراکندگی مطالب که گاه در برخی منابع تنها به یک اسم یا یک جمله منحصر می شود ، متأسفانه در منابع متقدم به اوضاع سیاسی بیشتر توجه شده و کمتر به اوضاع اجتماعی شهرها پرداخته اند که تنها از لابه لای منابع مختلف مطالب پراکنده و اندکی را می توان پیدا نمود. همچنین عدم دسترسی به برخی از منابع از دیگر مشکلات پژوهش بوده است ضمن اینکه نگارنده هنگام نوشتن اوضاع اجتماعی شهرها نواحی مرکزی ایران در دوره های مختلف گاه با تداخل موضوعات روبرو بوده است و این بدلیل مقارن بودن حکومت های این دوره است هر چند که نگارنده سعی نموده است مطالب مرتبط با موضوع کمتر تداخل پیدا نماید.

در این پژوهش سعی شده است که سالها در داخل پرانتز معادل سازی شود و واژه های سخت و نامانوس (نام اشخاص، شهرها، و...)، با نگارش به صورت لاتین و برای روشن تر شدن موضوع در پاورقی توضیح داده شوند. به هر جهت این پژوهش خالی از کاستی نیست و امید است به یاری خداوند و ارشاد و راهنمایی منتقدان ارجمند در رفع آنها اقدام نمایم.

روش تحقیق:

تحقیق پیش رو پژوهشی است تاریخی و نظری و مبتنی بر روش کتابخانه ایی و با استفاده از منابع قدیم، کتب جغرافیایی، تواریخ عمومی، سلسله ایی، محلی، سفرنامه ها، دیوان شعرا و تحقیقات معاصر که با شیوه توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است. مبنا و زمینه پژوهش منابع متقدم و بنابراین امانت داری است. این پژوهش دارای پنج فصل است که فصول پنجگانه این پژوهش به موضوعات ذیل در ارتباط با اوضاع سیاسی اجتماعی نواحی مرکزی ایران از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری می باشد.

درفصل اول به جغرافیای تاریخی شهرهای نواحی مرکزی (اصفهان، ری، یزد، کاشان) پرداخته شده است.

درفصل دوم به بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی شهر اصفهان از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری پرداخته شده است.

فصل سوم نیز به بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی شهر ری از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری پرداخته شده است.

فصل چهارم: به بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی شهر یزد از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری پرداخته شده است.

فصل پنجم: هم به بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی شهر کاشان از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن هفتم هجری قمری پرداخته شده است.

شناخت و بررسی منابع و مأخذ

منابع متقدم (کهن)

از آنجا که توجه پژوهش‌های تاریخی معطوف به گذشته است، تکیه اساسی آنها بایستی در درجه اول بر منابع متقدم (دست اول) باشد، زیرا به زمان رویدادها نزدیکتر و اعتبار آنها بیشتر است. همچنین در تاریخ نگاری علمی بایستی از هر آنچه بتوان بوسیله آن به کلید فهم دست یافت، استفاده کرد. شناخت و بررسی منابعی که در این پژوهش به آن خواهیم پرداخت شامل شخصیت علمی مولفان و معرفی اطلاعات و داده‌هایی که در منابع مورد استفاده آمدند و نقش این آثار در پوشش موضوع پایان نامه‌ی حاضر است. خوشبختانه در این پژوهش سعی شده تکیه اساسی بر منابع قدیم باشد.

۱. مسالک الممالک اصطخری (۳۴۰هـ.ق)

ابو اسحاق بن ابراهیم اصطخری در این کتاب (مسالک الممالک) همانند دیگر جغرافی‌نگاران اسلامی تنها به توصیف جهان اسلام پرداخته و آن را به ۲۰ اقلیم البته نه به معنای خاص آن بخش کرده است. وی در تقسیمات جغرافیایی خویش به مناطق واقع در طول و عرض‌های شناخته شده چندان عنایتی مبذول نداشته بلکه به مناطق جغرافیایی وسیع و سرزمین‌های بزرگ توجه نموده است و پس از ذکر مساحت سرزمین‌ها و وضع دریاها به صورتی مشروح به ذکر مختصات مناطق اسلامی عصر خویش از جمله جزیره العرب، دریای فارس، مغرب، اندلس، سیسیل، مصر، شام، دریای مدیترانه، عراق، خوزستان، فارس و کرمان، مرکز و شمال ایران، جبال، دیلم و... پرداخته است.

اصطخری در وصف هر یک از کشورها و سرزمین‌ها با تفصیل به شرح محصولات بازرگانی، صنعت و اوضاع احوال قومی و نژادی آنها می‌پردازد. وسیع‌ترین بخش کتاب اصطخری مربوط به سرزمین پارس

است. در واقع بیشتر مطالب این کتاب به سرزمین ایران اختصاص دارد. وی در شرح مربوط به سرزمین ایران نه تنها به ذکر مسافتها و شهرهای بزرگ و بناهای معروف پرداخته، بلکه به دژها، شهرها، آتشکده ها و رودها نیز اشاره کرده است و سپس به شرح دریاچه ها پرداخته و از خلیج فارس یاد کرده است.

بیشتر توضیحات وی از سرزمین هایی است که دیده و حتی توضیحات مختصرایشان اهمیت ویژه ای می یابد. این کتاب برای نخستین بار در سال ۱۸۳۹م از روی نسخه خطی که تاریخ کتابت آن ۶۹۰هـ ق است توسط یک خاورشناس آلمانی به نام مولر با مقدمه ایی به زبان لاتین انتشار یافت. چندترجمه فارسی از این کتاب وجود دارد و ظاهراً اغلب آنها ترجمه نخستین کتاب است دو ترجمه فارسی از این کتاب به کوشش ایرج افشار به چاپ رسیده است.

از این کتاب برای جغرافیای تاریخی و بررسی اوضاع اجتماعی شهرهای نواحی مرکزی ایران در قرون مورد نظر استفاده نموده ام.

۲. احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی (۳۷۵هـ ق)

این کتاب به یک پیش گفتار و دو بخش تقسیم شده است. پیش گفتار که بیش از یک هفتم کتاب را در بردارد شامل این مطالب است: روش تدوین کتاب، پیشگامان جغرافیا، بیان اصطلاحات، تاریخ تالیف، چند تذکر، فهرست محتویات، دریاها و ترسگاههایش، رودخانه ها، شهرهای همنام، لهجه ها، شیوه بیان مولف، ویژگیهای هر سرزمین، مذهبها و دسته بندی آنها، راهها، گنبد و بارگاههای افسانه ایی جدولی برای کارگزاران، اقلیمها و نمای کشور اسلام.

در بخش نخست از ۶ اقلیم عربی و در بخش دوم از ۸ اقلیم عجمی (غیرعربی) سخن گفته است. بخش اول از بین النهرین، مصر و مغرب (شمال آفریقا) و در بخش دوم به معرفی ۸ اقلیم عجمی، خاوران، دیلم، ارمنستان، اران، گرجستان، آذربایجان، کردستان، خوزستان، فارس و کرمان و سند پرداخته است.

احسن التقاسیم همانند صوره الارض ابن حوقل و مسالک الممالک اصطخری حاصل سالها سفر مولف به کشورهای اسلامی آن روزگار است. این اثر درباره جغرافیای کشورهای اسلامی است و هدف از تالیف کتاب را نشان دادن سودمندی فراگردانش جغرافیا دانسته است.

احسن التقاسیم به نوعی شامل جغرافیای طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، انسان شناسی و اعتقادات است. مولف مشخصات بخشها را از نفوس، زبان، منزلگاهها، فاصله شهرها، همچنین زمین شناسی نواحی گوناگون، فقر و غنای سرزمینها و دیدنیها اماکن فرهنگی هر شهر معین کرده است.

در مجموع احسن التقاسیم آینه ای است که اوضاع جغرافیای طبیعی، سیاسی، اقتصادی و اعتقادی در کشورهای اسلامی را به خوبی می نمایاند. در این کتاب اشاره هایی درباره تاریخ خاندانهای حکومتی آمده است. عباسیان، آل بویه، سامانیان. مولف همچنین به بررسی تعصبات مذهبی و میزان نفوذ مذاهب فقهی می پردازد.

احسن التقاسیم نخستین بار توسط اشپرنگر کشف و نسخه خطی آن به اروپا برده شد. وی این کتاب را مهمترین کتاب جغرافیایی جهان معرفی می کند. که توسط انتشارات مولفان و مترجمان در سال ۱۳۶۱ش به چاپ رسیده است. از این کتاب در جهت بررسی جغرافیای تاریخی و آگاهی از اوضاع اجتماعی نواحی مرکزی ایران در زمینه اوضاع مذهبی، فرهنگی، اقتصادی و زندگی اجتماعی مردم بسیار سود جسته ام.

۳. محاسن اصفهان

این اثرتالیف مفضل بن سعد مافروخی اصفهانی توسط حسین بن محمد آوی ترجمه شده و یکی از نمونه های تاریخ محلی این پژوهش، محاسن اصفهان مافروخی می باشد که بواسطه دخل و تصرف های فراوان آوی، مترجم این اثر در اوایل قرن هشتم هجری بایستی کتاب را از آن وی دانست. اصل عربی کتاب در سال ۴۲۱ هـ ق معاصر آل بویه تالیف شده است و بیشتر وصف اصفهان آن هم با عبارات ادبی و بلیغ همراه با ذکر حکایاتی از بزرگان و زمامداران شهر و با ذکر باغها، قصرها، بقاع، بازارها، مساجد و... اطلاعات گرانبهائی درباره اصفهان قرن چهارم و پنجم هجری می دهد.

نثر کتاب شعرگونه همراه با ذکر اشعار عربی و فارسی بسیار زیبا می باشد لیکن این ویژگی عبارات و توصیفات بلیغ آن، استفاده از آنرا با مشکلاتی روبه رومی سازد. تصحیح این اثر توسط عباس اقبال آشتیانی در دهه ۱۳۲۰ش صورت گرفته است. از این اثر برای بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی اصفهان در قرن پنجم استفاده نموده ام.

۴. راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق

این اثرتالیف نجم الدین ابوبکر محمد بن علی بن سلیمان راوندی که توسط محمد اقبال تصحیح شده است. راحه الصدور از منابع مهم اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری و از معتبرترین و سودمندترین آثار مکتوب فارسی پیش از حمله مغول به شمار میرود. اطلاعات تاریخی و اجتماعی فراوانی درباره اوضاع ایران در آن روزگار در بردارد و از پژوهش درباره دولت سلجوقیان آغاز می شود و کار آنان را از آغاز تا سقوط آن دولت (۵۹۰) هجری پی می گیرد. نوشتن این کتاب در سال ۵۹۹ هـ ق آغاز می شود در سال ۶۰۳ هـ ق به نام غیاث الدین ابوالفتح کیخسرو بن قلیج ارسلان از شاهان سلجوقی روم پایان پذیرفت. افزون بر تحریر

تاریخ آل سلجوق بویژه رویدادهای روزگار طغرل سوم و اوضاع عراق و احوال امیران آن سامان پس از چیرگی خوارزمشاه فواید فراوان دیگری در این اثر هست که بر توانایی نویسنده در تاریخنگاری و زبردستی اش در فنون ادبی دلالت دارد.

نویسنده در پایان هر بخش از کتاب به مدح و ثنای غیاث الدین می پردازد و قصیده ای نیز به نامش انشا می کند. ارزش تاریخی این کتاب بیشتر به دو دوره آخرسلسله سلجوقی (پادشاهی سلطان ارسلان و طغرل) خبر می دهند. اطلاعات این دو دوره دست اول و دراز دامنند و دوره های سلطنت دوازده پادشاه نخست این سلسله بسیار چکیده و خلاصه گزارش شده اند.

شیوه نگارش کتاب ساده و روان است اما ذکر مکرر و کمابیش نامناسب ضرب المثلهای عربی به همراه ترجمه فارسی آنها آسیب فراوانی به زیبایی آن رسیده است. مصحح کتاب هر رویداد یا گزارش تاریخی را همراه همانندش در نوشته های ابن اثیر و بنداری در زمینه تاریخ سلجوقی یاد کرده است. این کتاب توسط انتشارات امیرکبیر در سال ۱۳۶۴ چاپ شده است .

همانطور که گفته شد این کتاب از منابع مهم و سودمند تاریخی می باشد که برای بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی شهرهای نواحی مرکزی ایران در قرون پنجم و ششم بویژه در عصر سلجوقیان و حتی اوایل قرن هفتم هجری از آن استفاده نموده ام.

۵. تاریخ جهانگشای جوینی (تک جلدی)

تاریخ جهانگشای جوینی اثر عظاملک جوینی و تحقیق علامه محمدقزوینی در سال ۱۳۸۵ توسط انتشارات داستان به چاپ رسیده است. این اثر در موضوع تاریخ می باشد، چنانکه از قراین بر می آید، مولف کتاب را در طی سنوات مختلف و معینی تالیف کرده است. اکثر اشتغال او به امور دیوانی و عدم استقرار او در